

Jakub Mlynář

Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation v CVH Malach a československé židovské identity

USC Shoah Foundation's Visual History Archive in CVH Malach and Czechoslovak Jewish identities

■ **Abstract:** Identities and their representation and expression in different social contexts became one of the key problems of social sciences and humanities in the late 20th century. Sociology - which is the approach taken in this paper - doesn't understand identity as something given or fixed, but rather as a social construction created in the processes of interaction and negotiation. Emphasis is on the temporal mutability and fluidity of the identities, their social origin (membership in different social groups and identification with them), and the premise that an individual in contemporary society uses a variety of different identities in social interactions. First part of the paper presents the archive, which is the source of the data; the second part is a short overview of key theoretical aspects of sociological research on identities; and the final part is dealing with different ways of expressing a collective (Jewish) identity in biographical interviews from the USC Shoah Foundation's Visual History Archive, interpreting it in the broad context of sociological reflections on personal and collective identity.

■ **Key words:** World War II; Holocaust; collective identity; Jewish identity

■ **Mgr. Jakub Mlynář** je doktorandem Katedry sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a koordinátorem Centra vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě UK. Zabývá se vzta-
hem paměti a identity z hlediska sociologie a vlivem vzpomínek na utváření skupinové identity (mly-
nar@knih.mff.cuni.cz).

Archivy orální historie v CVH Malach

Centrum vizuální historie Malach při Univerzitě Karlově v Praze¹ bylo otevřeno badatelům, studentům, pedagogům i širší veřejnosti v lednu 2010 jako jeden ze tří evropských přístupových bodů k Archivu vizuální historie (dále VHA), spravovanému Nadací šoa Univerzity Jižní Kalifornie (USC Shoah Foundation).² Ačkoliv se počet evropských přístupových bodů k VHA v uplynulých letech stále zvyšuje, přetrvává význam pražského centra nejen jako technického zprostředkovatele přístupu pro jiné instituce (Židovské muzeum v Praze nebo Dům setkání s historií ve Varšavě³), ale také díky zpřístupňování dalších orálněhistorických archivních zdrojů dokumentujících dějiny 20. století v různých kontextech. V tomto oddíle krátce přiblížím jednotlivé sbírky svědectví pamětníků, které jsou v současnosti návštěvníkům CVH Malach přístupné.

Nejrozsáhlejším ze zdrojů dostupných v CVH Malach je výše zmíněný VHA. Tento archiv vznikl shromážděním a zpracováním téměř 52 000 audiovizuálních záznamů rozhovorů se svědky a přeživšími holocaustu, které byly realizovány ve druhé polovině devadesátých let 20. století v 56 zemích a ve 32 jazycích (z toho kolem 1 125 rozhovorů

¹ Viz <http://www.malach-centrum.cz> [náhled 10. 4. 2013].

² Srov. <http://sfh.usc.edu> [náhled 10. 4. 2013].

³ Srov. <http://www.dsh.waw.pl> [náhled 10. 4. 2013].

v češtině a slovenštině⁴). Databázi nahrávek lze prohledávat pomocí propracovaného webového rozhraní: uživatelé mohou najít konkrétní pasáže svědectví podle svého zájmu nejen díky tezauru 55 000 hierarchicky uspořádaných klíčových slov, témat, událostí, míst, ale také prostřednictvím databáze obsahující přes milion jmen.⁵ Od počátku roku 2012 je uživatelům v CVH Malach k dispozici také fulltextové vyhledávání v českojazyčné části Archivu,⁶ které umožňuje vyhledání jakéhokoliv slova a jeho gramatických tvarů – toto vyhledávání je vhodné např. k hledání specifických místních údajů, jež v tezauru mohou chybět (menší vesnice a města, názvy konkrétních ulic, městských čtvrtí, slangová označení apod.), a umožňuje i analýzu různých (socio)lingvistických fenoménů. V dubnu 2013 se součástí VHA stalo i 65 rozhovorů s pamětníky a přeživšími genocidy ve Rwandě roku 1994, které lze také prohledávat pomocí výše zmíněných nástrojů.

Během roku 2012 byly v Centru Malach zdigitalizovány čtyři desítky rozhovorů z fondu brněnského Muzea romské kultury v Brně.⁷ Nahrávky obsahují rozhovory s přeživšími romského holocaustu v českém a slovenském jazyce, ale také další dokumentaci dějin a kultury tohoto etnika. Většina interview byla pořízena výzkumníky z Muzea romské kultury a Židovského muzea v Praze na přelomu 20. a 21. století. V nadcházejících měsících budou rozhovory katalogizovány a anotovány, aby bylo usnadněno jejich badatelské využití. Vytvořeno bude rovněž uživatelské rozhraní k prohledávání katalogu a přehrávání samotných nahrávek.

V lednu 2013 byl veřejnosti představen další archiv narativních interview, který nese název „Hlasy uprchlíků“ (*Refugee Voices*). Těchto 150 rozhovorů shromáždila mezi lety 2003 a 2007 britská Association of Jewish Refugees. Projekt vedli Anthony Grenville a Bea Lewkowicz. Výsledný archiv sestává z více než 450 hodin audiovizuálního materiálu a od samého počátku byl vytvářen s ohledem na potřeby a požadavky akademiků a badatelů z různých oborů. Všechny rozhovory jsou katalogizovány a v plném rozsahu přepsány. Aby bylo umožněno snadné odkazování na konkrétní pasáže interview, jsou přepisy i nahrávky opatřeny časovým kódem, díky čemuž je možné s minimálním úsilím najít specifické úseky rozhovorů. Součástí archivu je rozsáhlá databáze obsahující seznam rozhovorů s podrobnostmi o narátorech a jejich životních příbězích. Interview byla katalogizována prostřednictvím 44 samostatných kategorií, které za-

---

⁴ K českému sociálnímu, regionálnímu a kulturně-historickému kontextu se však váže podstatně více archivních interview. Československo jako svou rodnou zemi uvedlo celkem 4 613 osob; zadání dotazu „czech“ navrátí přes 12 000 výsledků. Využití těchto rozhovorů českými uživateli Archivu je ovšem do jisté míry omezeno jazykovou bariérou, a to zejména v případě rozhovorů vedených v evropských jazycích, jejichž znalost není v ČR běžně rozšířena. Překlad některých relevantních interview je jedním z výhledových cílů CVH Malach.

⁵ Zájemce o podrobnější seznámení se vznikem, obsahem i vyhledávacími mechanismy VHA odkazují na svůj příspěvek ve sborníku z konference InForum 2011, Jakub MLYNÁŘ, *Archiv vizuální historie Institutu USC Shoah Foundation a možnosti jeho využití*, in: InForum 2011: 17. ročník konference o profesionálních informačních zdrojích konané 24.-26. května 2011 v Praze. Dostupné z URL: <<http://www.inforum.cz/pdf/2011/mlynar-jakub.pdf>> [náhled 10. 4. 2013].

⁶ Fulltextový vyhledávač vznikl na Katedře kybernetiky Fakulty aplikovaných věd Západočeské univerzity v Plzni.

⁷ Digitalizované nahrávky jsou s laskavým svolením Muzea romské kultury přístupné registrovaným uživatelům CVH Malach, a to především k výzkumným a vzdělávacím účelům.

chycují datum a místo narození, údaje o rodičích, způsobu emigrace, věznicích a koncentračních táborech, ale také mnoho dalších podrobností.

Rozhovory z těchto archivů mohou být zdrojem dat pro výzkum v řadě humanitních i společenských oborů, mj. psychologii, religionistice, historiografii, filologii nebo judaistice.⁸ V dalších částech tohoto článku vycházím ze sociologicky orientovaného výzkumu, využívajícího rozhovory z VHA k analýze vyjádření kolektivních identit v kontextu vzpomínek a vyprávění vztahujících se k období tzv. první a druhé Československé republiky. Ve svém příspěvku se pokusím na základě vybraných archivních rozhovorů přiblížit některé sociologické aspekty problému identity, resp. plurality identit a jejich společenských souvislostí, na příkladu retrospektivního vyjádření kolektivních identit židovských pamětníků a pamětnic v období meziválečného Československa. Cílem je interpretativně-analytický pohled na empirický materiál z VHA, konkrétně pak na způsoby, jimiž respondenti pojmají v autobiografické naraci téma židovství jako kolektivní identity.⁹

Identita jako sociologické téma

Jakkoli patří problematika identity ke klasickým tématům sociálních a humanitních věd, jedná se o koncept spojený s mnoha nevyjasněnými a kontroverzními otázkami.¹⁰ O identitě jako specifické reflexivní složce lidského *self*¹¹ lze uvažovat ve významu osobním, sociálním i kolektivním, sociologicky zajímavé jsou bezpochyby i vzájemné vztahy mezi těmito dimenzemi identity. Utváření identity jednotlivce je intenzivně studováno od poloviny 20. století vývojovými psychologií¹² a nověji také narativní psychologií.¹³ Zásadní role v procesu formování a udržování individuální i skupinové identity patří lidské paměti, což poprvé systematicky vyjádřil John Locke¹⁴ a v návaznosti na něj řada dalších myslitelů a badatelů, kteří jeho tezi také empiricky prokázali.¹⁵

⁸ Využitelnost archivních interview nicméně v žádném případě není omezena pouze na tyto oblasti vědeckého bádání, jak ostatně dokládá i výzkumný projekt MALACH (Multilingual Access to Large Spoken Archives), podle něhož získalo Centrum vizuální historie na Univerzitě Karlově svůj název. Projekt, realizovaný v letech 2002–2007, byl zaměřen na automatické rozpoznávání řeči a možnosti využití počítačových algoritmů pro anotaci biografických interview z VHA. Podrobněji viz: <<http://malach.umiacs.umd.edu/>> [náhled 10. 4. 2013].

⁹ Podrobnější pojednání teoretických i metodologických východisek in: Jakub MLYNÁŘ, *Totožnost a odlišnost v zrcadle autobiografického výzkumu: Skupinové identity českých a slovenských Židů a jejich reflexe v životopisném vyprávění*, Memo 3, 2013 (v tisku).

¹⁰ Viz Richard HANDLER, *Is Identity a Useful Cross-Cultural Concept?*, in: John Gillis (ed.): *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton 1994.

¹¹ Ulric NEISSER, *Five kinds of self-knowledge*, *Philosophical Psychology* 1, 1988, s. 35–59.

¹² Erik H. ERIKSON, *Identity: Youth and Crisis*, London 1968.

¹³ Ivo ČERMÁK, *Autobiografická paměť a životní příběh*, in: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university P, *Řada psychologická* 2004, 52, č. P8, s. 29–41; Jerome S. BRUNER, *Actual Minds, Possible Worlds*, Cambridge 1986.

¹⁴ John LOCKE, *Esej o lidském rozumu*, přeložila Anna Dokulilová, úvodní studie Milan Sobotka, Praha 1984 [poprvé vyšlo 1690].

¹⁵ Michael W. EYSENCK – Mark KEANE, *Kognitivní psychologie*, Praha 2008, s. 268. Zde je také vhodné zmínit vztah mezi sociologickým zkoumáním identit a problematikou kolektivní paměti. Paměť není

Sociologie se k otázce identity významněji propracovává až po druhé světové válce a lze konstatovat, že z identity a jejích sociálních souvislostí se v posledních desetiletích stává jedno z ústředních témat sociologického zájmu.¹⁶ Ve srovnání s dřívějšími novověkými a moderními koncepcemi osobní identity, založenými na určitém vědomí Já, je v rámci sociálních věd často zdůrazňována nestálost, soustavné obnovování identity, její neustávající re-konstrukce. Osobní identita je v současné sociologii chápána (zejména v návaznosti na tradici symbolického interakcionismu a sociálního konstruktivismu) spíše jako reflexivní proces a projekt, než jako konstantní a stabilní vlastnost jednotlivce. Postmoderní a poststrukturalistické příspěvky k teoriím osobní identity od sedmdesátých let kritizují konstruktivistické pojetí „hlavní identity“ poukazem na fragmentární charakter identit(y): člověk ve skutečnosti v soudobé společnosti získává a využívá několik identit, mezi nimiž dle potřeby a okolností přechází, aniž bychom mohli jednoznačně jakoukoliv z nich označit za „hlavní“ identitu. Zkoumání identity se tak v poslední době zaměřuje i na analýzu multiplicitních identit, jejich utváření a vztahů k identitám kolektivním. Z hlediska sociologie neexistuje žádný neměnný či substanciální základ lidské identity, ale pouze *procesy*, v nichž je identita stále znovu sociálně utvářena v návaznosti na osobní internalizaci sociální reality a její individuální interpretace a reflexe.

V daném kontextu vyvstává význam vyprávění (v užším smyslu autobiografického vyprávění životního příběhu) jako průsečíku paměti a identity.¹⁷ Za inspirativní považují koncepci narativní identity, pocházející od francouzského filosofa Paula Ricœura. Výrazná sociologická relevance tohoto pojetí je v poslední době reflektována nejen v kontextu sociologie zahraniční,¹⁸ ale i české.¹⁹ Ricœurovým východiskem je přesvědčení, že identitu jako takovou nelze smysluplně uchopit jinak než jako identitu narativní. Vyprávění zapamatované (či připomínané) minulosti je odpovědí na praktickou otázku po identitě – „Kdo jedná?“ Odpověď, která nebere v potaz vyprávění, je odsouze-

---

čistě individuálním fenoménem, ale – jak poprvé vyjádřil ve dvacátých a třicátých letech 20. století francouzský sociolog Halbwachs (srov. Maurice HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009) – je utvářena i sociálním kontextem, kolektivními formami vzpomínání a zapomínání, obecnými rámci paměti, jež jsou společenského původu (viz také: Jiří ŠUBRT, *Kolektivní paměť: Na okraj jedné legendy*, Sociologický časopis / Czech Sociological Review 47, 2011, s. 395–406). Zkoumání paměti v širších kulturních a společenských souvislostech dnes tvoří mezioborovou a velice rozsáhlou oblast vědeckého výzkumu, často označovanou jako „paměťová studia“ (*memory studies*). Podrobněji srov. Jeffrey K. OLICK – Joyce ROBBINS, *Social Memory Studies: From „Collective Memory“ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*, Annual Review of Sociology 24, 1998, s. 105–140; z poslední doby např.: Éric BRIAN – Marie JAISSON – S. Romi MUKHERJEE, *Introduction: Social Memory and Hypermodernity*, International Social Science Journal 62, 2011, s. 1–5.

¹⁶ Karen A. CERULO, *Identity Construction: New Issues, New Directions*, Annual Review of Sociology 23, 1997, s. 385–409, zde s. 385.

¹⁷ Margaret R. SOMERS, *The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach*, Theory and Society 23, 1994, s. 605–649.

¹⁸ Gérome TRUC, *Narrative Identity against Biographical Illusion: The Shift in Sociology from Bourdieu to Ricœur*, Études Ricœuriennes / Ricœur Studies 2, 2011, s. 150–167; Douglas EZZY, *Theorizing Narrative Identity: Symbolic Interactionism and Hermeneutics*, The Sociological Quarterly 39, 1998, s. 239–252.

¹⁹ Eleonora HAMAR, *Vyprávěná židovství: O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit*, Praha 2010; Martin HÁJEK – Martin HAVLÍK – Jiří NEKVAPIL, *Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámec*, Sociologický časopis / Czech Sociological Review 48, 2012, s. 199–223.

na k neúspěchu: k „neřešitelné antinomii“ substancialismu a jeho postmoderní kritiky. Tento rozpor je koncepcí narativní identity překonán tím, že se identita coby *totožnost* (Ricœurem označena jako identita *idem*) nahradí identitou ve smyslu *osobitosti* (identita *ipse*). Narativní identita zároveň zahrnuje i proměnlivost subjektivního vnímání sebe sama, které představuje „tkáň vyprávěných historií“.²⁰

Identita se tak jeví nejen jako reflektované *self*, ale také „postulované self“²¹ (ve smyslu požadavku i předpokladu). Právě v procesu konstrukce narativní identity lidé opatřují vlastní životní příběh určitým smyslem. Prozkoumání způsobů, jimiž jednotlivci svou osobní identitu v různých sociálně-kulturních kontextech narativně vyjadřuje jako průsečík kolektivních identit a sociálních narativních schémat,²² tvoří podle mého názoru jednu z vhodných možností, jak napomoci vyjasnění problému identity – pojmu, který dnes ve společenských vědách patří k hojně skloňovaným, avšak ne vždy jasně vymezeným.

Rozmanitost židovských identit

Specifické otázky židovské identity, která bývá považována za charakteristický příklad „smíšené identity“,²³ se věnují výzkumníci v různých oborech. Omezíme-li se pouze na česko-slovenský kontext, sociologickým výzkumem židovských identit v době po holocaustu se zabývala Alena Heitlingerová²⁴ a Eleonora Hamar,²⁵ v širších oborových souvislostech se tématu věnovali i další badatelé.²⁶ Židovská identita je utvářena a vyjadřována na mnoha úrovních: může být identitou politickou (sionismus), náboženskou (judajismus), národní nebo státní (Izrael), případně nabývat rozmanitých sekularizovaných, subjektivních, dobrovolných i nedobrovolných podob. Jak uvádí Heitlingerová, „židovská identita může být hutná nebo tenká, slabá nebo silná, virtuální, symbolická, založená na osudu, založená na vlastní definici, vnucená zvenčí, sekulární, náboženská, hybridní, v pohybu, vázaná na několik národů nebo označená jako emigrantská, československá, česká nebo slovenská.“²⁷

Rozmanitost židovských identit a některé její souvislosti se v této části článku pokusím doložit na konkrétních příkladech orálněhistorických rozhovorů, shromážděných ve VHA.²⁸ Z celkového počtu 558 rozhovorů v češtině a 567 rozhovorů ve

²⁰ Paul RICŤEUR, *Čas a vyprávění III*, Praha 2007, s. 350.

²¹ Zygmunt BAUMAN, *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge 2004, s. 15.

²² Jane ELLIOTT, *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*, London 2005, s. 116–133; Catherine K. RIESSMAN, *Narrative Analysis*, London 1993, s. 3n.

²³ Marie ZAHRADNÍKOVÁ, *Czech-Jewishness as a problem of mixed identity*, in: Iva Sokolová (ed.), 'We' and 'The Others': Modern European Societies in Search of Identity, Praha 2004, s. 167–192.

²⁴ Alena HEITLINGEROVÁ, *Ve stínu holocaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945*, Praha 2007.

²⁵ E. HAMAR, *Vyprávěná židovství*.

²⁶ Petr SALNER (ed.), *Premeny židovskej identity: Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 2011; Blanka SOUKUPOVÁ – Petr SALNER – Marie LUDVÍKOVÁ, *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce*, Praha 2010; Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách: 1918–1938*, Praha 2005.

²⁷ A. HEITLINGEROVÁ, *Ve stínu*, s. 203.

²⁸ Vycházím zde z výzkumu, jenž proběhl s podporou vnitřního grantu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2012 *Konflikt identit v zrcadle autobiografického výzkumu: Skupinové identity českých a slovenských Židů a jejich reflexe v životopisném vyprávění*.

slovenštině jsem vybral celkem 36 nahrávek, které byly částečně transkribovány.²⁹ Jak již bylo zmíněno výše, materiál z VHA je metodologicky na pomezí tematického rozhovoru a *life-story interview*. S tímto rysem se váže specifický soubor relevancí, který v dialogu tazatele a vypravěče ovlivňuje obsahy svědectví: pamětníci vystupují jako „přeživší holocaustu“ (*Holocaust survivor*). Použijeme-li literárněvědní (naratologické) terminologie, tatáž *fabule* – zapamatovaný průběh vlastního života – by mohla nabývat podoby různých *syžetů*, kdyby ji pamětníci vyprávěli s důrazem na jiné aspekty své zkušenosti (např. genderové, politické, profesní) nebo pokud by jádrem narativu byla zkušenost v odlišném historickém období (např. v letech 1948–1989). To je v některých případech explicitně vyjádřeno i samotnými respondenty: „... prosím my sa máme držať najmä témy holocaustu ...“³⁰ Mým cílem zde proto není zkoumat, proč (nebo do jaké míry) jednotliví vypravěči a vypravěčky svou židovskou identitu vyjadřují – tato skutečnost může být zčásti důsledkem explicitního zaměření výzkumného projektu, v němž rozhovory vznikly, ale i jiných okolností. Soustředím namísto toho svou pozornost na vybrané aspekty vyjádření „židovství“ (jako komplexu kolektivních etnicko-náboženských identit) v konkrétních autobiografických narativech a naznačím možné směry dalšího zkoumání.

Vlastní židovství je některými pamětníky vnímáno výhradně jako náboženské vyznání, kterému však v meziválečném období často nepřipisují přílišný význam. Národnost a náboženské vyznání zde existují paralelně, jako dva komplementární aspekty identity, jež se vzájemně nevylučují. Národní identita má nicméně před náboženskou identitou přednost a židovské tradice jsou vnímány spíše jako pozůstatek minulosti, jako součást „rodinné paměti“, která v procesu moderní sekularizace a asimilace zvolna mizí. Rozhovory v češtině a slovenštině³¹ jsou nezřídka zahajovány pasážemi podobnými těmto:

„U nás se výhradně mluvilo česky, my jsme se vždycky považovali za Čechy. Měli jsme českou kulturu, českou literaturu jsme četli... [eh] Samozřejmě mí rodiče znali německy a my jsme se, jak známo, i ve škole učili německy. Můj tatínek i maminka byli

²⁹ Relevantní úseky rozhovorů byly za účelem dalšího zkoumání přepsány s ohledem na běžně užívané transkripční postupy, srov. Donald A. RITCHIE, *Doing Oral History: A practical guide*, New York 2003, s. 64nn.; Deborah CAMERON, *Working With Spoken Discourse*, London 2001, s. 31–43; Miloslav VANĚK – Pavel MŮCKE, *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie*, Praha 2011, s. 156nn., s využitím vybraných transkripčních symbolů: číslo v závorce označuje ve vteřinách délku pauzy v mluvené řeči, (.) značí pauzu kratší jedné vteřiny. Přepis byl proveden tak, aby co možná nejvěrněji odpovídal původní nahrávce z hlediska syntaxe, větné konstrukce a dalších jazykových aspektů. Redakční a stylistické úpravy jsem minimalizoval, aby bylo sníženo riziko neúmyslného či bezděčného zkreslení materiálu ze strany výzkumníka, ale rovněž zamezeno ztrátě důležitých psycholingvistických či sociolingvistických aspektů rozhovorů. Zde je zároveň třeba dodat, že rozhovory jsou ve VHA uloženy v původní a nesestríhané podobě bez dodatečných zásahů.

³⁰ Rozhovor Viery Skákalové s L. Z., dne 1. července 1996 v Bratislavě. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 17085), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

³¹ Jazyky, v nichž byly zkoumané rozhovory vedeny, zde neopakují svévolně. Samotná skutečnost, že rozhovory byly v polovině devadesátých let pořizeny na území ČR/SR česky nebo slovensky, totiž také může o náboženské a židovské identitě narátorů mnohé naznačit. Je pravděpodobné (ale empiricky žel v daných datech dosud neprozkoumané), že rozhovory s osobami československého původu, které byly vedeny např. v hebrejštině, by vykazovaly odlišné rysy, pokud jde o míru identifikace s vlastním židovstvím i význam přikládaný této charakteristice sebe sama.

oba židé, ale v roce 1919 vystoupili oba ze židovské víry. Takže já když jsem se narodila, a moje mladší sestra, tak jsme už byly zapisovány jako ‚bez vyznání‘. (2) [hm] Celkem židovskou výchovu, ve smyslu dodržování židovských svátků, chození do kostela, [hmm] dodržování způsobu stravování, jsme celkem (.) nedrželi. I když moje maminka uměla některá židovská jídla a my jsme je jedli velmi rádi. Ale rozhodně jsme nechodili pravidelně nikam do ko- do synagogy, ani jsme žádné židovské zvyky nedodržovali. Naopak, drželi jsme Vánoce a (.) tak ty normální zvyky lidí okolo nás.“³²

„Všichni jsme se vždycky hlásili k české národnosti. [...] Co se týče našeho židovského původu, cítili jsme se vždycky jako Češi židovského náboženství. Rodiče chodili do synagogy pravidelně o židovských svátcích, tatínek také v pátek večer a v sobotu. Tatínek byl léta starostou židovské obce v Milevsku. (.) Ale žili jsme jako součást celého společenství milevského a tak jak jsme slavili, velmi liberálním způsobem, židovské svátky, slavili jsme užívali také všechny ostatní svátky tak jako v te- všichni naši spoluobčané. Pro mě jako dítě bylo vždycky největším svátkem v roce Vánoce, na který jsem se těšil dlouhou dobu předtím. Dostali jsme vždycky st- krásný stromeček, který přinesl nějaký známý hajný, a v předvečer Vánoc před naším domem, stejně tak jako před domem našich sousedů, obecný ponocný vytruboval a já jsem mu vod tatínka nes’ stříbrnou pětikorunu. Pak jsme se shromáždili v nejlepší místnosti u stromečku a já jsem rozdával dárky. (.) I ostatní svátky (.) Také k nám stejně jako k našim sousedům přicházel Mikuláš s čertem a já jsem se k němu pomodlil. Je celkem typický, že jako děcko jsem odříkával vždycky před spaním odříkával modlitbičku Andělíčku, můj strážníčku, což určitě nebyla žádná židovská modlitba, a taky si pamatuju, že jsem nosil na krku jako dítě řetízek s andělíčkem strážným.“³³

„Otec i matka byli židovského původu. Nepocházím z nějaké zbožné židovské rodiny, ale přesto jaksi jsem byl vychován v duchu, že žiji v židovské rodině, a (.) to bylo až do toho roku 1939 kdy se životní osud celé mojí rodiny strašně změnil.

(Tazatel:) Co to pro vás tenkrát znamenalo, že jste židem?

No tak v první řadě to, že jsem chodil na náboženství. Že můj otec ve svém domě dokonce poskytl dva pokoje učiteli, který učil hebrejštinu a náboženství ve Frýštátě, čímž jaksi projevil takovou tu solidaritu vůči chudšímu učiteli, který pocházel z tehdejší někde (.) Podkarpatské Rusi. A ač nerad, já jsem se musel učit, jednak modlit, jednak, a to jsem celkem měl rád, že jsem vod něj vyslechl Starý Zákon a vůbec his- historii [eh] náboženskou. No a (.) Mohu to snad potvrdit i tím, že když mě bylo třináct let, tak jsem slavil Bar micva jako židovští kluci, jo. Jináč ovšem moje celková výchova byla česká, už dána tím, že jsem byl jeden z mála židovských chlapců, kteří chodili do české školy...³⁴

Cítil jste se jako Žid?

Nikdy jsem se necítil jako Žid. (3) Cítil jsem se jako Čech, který má náboženství židovský. Já taky jediný vě- velký akt, který jsem prodělal, bylo když mi bylo třináct let,

³² Rozhovor Hany Hankové s H. C., dne 16. května 1996 v Benešově. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 15063), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

³³ Rozhovor Anny Lorencové s J. B., dne 10. října 1996 v Praze. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 20767), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

³⁴ Rozhovor Evy Benešové s K. B., dne 3. září 1996 v Praze. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 19560), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

tak jsem (.) se podrobil tý confirmaci, který se [eh] jmenuje Bar micva, kterou jsem měl v synagoze na Vinohradech...³⁵

Zdá se, jako by i v případě výrazně asimilovaných rodin (H. C. a J. B.) ve vyprávění zaznívalo jisté vědomí vlastní odlišnosti. Ačkoli H. C. zdůrazňuje, že její výchova byla česká a sekulární, a že „rozhodně“ nenavštěvovali synagogu ani nedodržovali židovské tradice, v poslední větě úryvku je přesto matně naznačena určitá pomyslná hranice: dodržovali „normální zvyky lidí okolo nás“. „Lidé okolo nás“ slouží jako měřítko „normality“ i pro rodiče H. C., kteří se svými aktivitami snaží vlastní odlišnost vymazat a stát se právoplatnými a rovnocennými občany nového československého státu. Vyprávění J. B. pak naznačuje méně radikální snahu oprostit se od náboženských tradic (tatínek byl předsedou židovské obce), ale podobně jako u H. C. je kladen důraz na to, že rodina se cítila být součástí místní komunity („... stejně tak jako před domem našich sousedů ...“, „... stejně jako k našim sousedům ...“). V případě K. B. je náboženský rozměr židovství nejzřetelnější a poměrně intenzivní, opět se však setkáváme s pluralitou příslušnosti k českému národu a zároveň židovským náboženským vyznáním. Podobnou situaci stručně vyjádřil také F. K.: „cítíl jsem se jako Čech, který má náboženství židovský“.

Ačkoli autobiografická narace jako specifický způsob pojednání osobní identity vychází ze vzpomínek na minulé události, je vždy nevyhnutelně vztažena k přítomnosti. Jinými slovy, vzpomínka není dokonalým odrazem prožitého, ale spíše stále znovu utvářenou rekonstrukcí minulosti pro účely přítomnosti: jak uvádí Jan Assmann, „[m]inulost neexistuje ‚sama o sobě‘, nýbrž jen pokud se připomíná. A připomíná se potud, pokud je jí třeba.“³⁶ Otázka někdejší („rodinné“) židovské identity se tak ve světle následujících událostí může vyjevovat jako poměrně problematická, jak je tomu např. v tomto úryvku z interview s A. B.:

„Já jsem se... já jsem se nikdy nezřekl židovských tradic, i když náboženských ano. Čili spíš těch citových řekněme...“

Těch citových, i ty tradice v (2) mluvě, v... Já jsem nezapomněl, že na jedny straně můj dědeček byl český vlastenec, a v tom jsem ho do určité míry následoval, ale nezapomněl jsem taky, že ho vyprovodili z toho Kolína víceméně násilím, jo... (.) z antisemitických pohnutek... (.)

Ted' jste členem židovské náboženské obce?

Ne, nejsem členem židovské náboženské obce... (.) Jsem stále bez vyznání a asi už zůstanu.

A proč se tedy stále považujete za Žida?

[smích] Protože [eh] t- t- to není nutně jenom náboženství, to je taky tradice, národnost do určité míry, ale jen do určité míry... Já se považuji za Čecha... Čecha a Žida.³⁷

I přes přesvědčení o slučitelnosti české a židovské identity do určitého komplexu identity osobní (odpovídající ipse-identitě v pojetí Paula Ricœura), napětí a jisté pochybnosti související s česko-židovskou identitou jsou vyjádřeny ve vztahu k postavě jeho dědečka – českého vlastence, který však byl „z antisemitických pohnutek“ vystě-

³⁵ Rozhovor Marka Boudy s F. K., dne 15. ledna 1996 v Praze. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 8097), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

³⁶ Jan ASSMANN, *Egypt ve světle teorie kultury*, Praha 1998, s. 39.

³⁷ Rozhovor Pavla Krause s A. B., dne 9. dubna 1997 v Praze. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 30227), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

hován. Židovství je tak za určitých okolností vnímáno i jako nežádoucí a připsané stigma (tedy spíše ve smyslu ricœurovské identity *idem*) bez hlubší vazby na subjektivně prožívané ztotožnění s judaismem nebo rodinnými tradicemi, a to zejména v kontextu událostí těsně předcházejících druhou světovou válku.

O tomto *připsaném* židovství pojednávají i poslední dvě citované pasáže z rozhovorů. Rozhovor s J. Š. ještě zčásti ukazuje pojetí židovství jako náboženského vyznání, ale v závěru zaznívá přesvědčení, že teprve v době druhé republiky začaly otázky spojené s vlastním původem hrát pro dospívajícího chlapce určitou roli:

„Vy jste jako dítě věděl, že babička je jiné víry, že je židovka, někdo vám to řek', nebo vy jste to cejtil?

Ale... To jsem, to jsem věděl, ale já vo těch věcech tehdy jako dítě ještě moc nesppekuloval, a chtěl bych vám to ukázat na (2) příběhu z obecné školy... [...] Chodil jsem do školy, tam byli ještě dva židovští chlapci, jeden se jmenoval Hanuš Krauskopf a druhý se jmenoval Jiří Löwy. Oba byli (.) chodili na židovský náboženství. No a já jsem nechodil. Já jsem ale nechodil ani na katolický, prostě nechodil jsem na žádné. No a... Tak jsem to chápal tak, že žid je ten, kdo se hlásí k tomu náboženství. Já vo ňákejch teda... Já bych řek... [ehm] národnostních, nebo dokonce rasovejch jako tradicích jsem neměl ponětí v té době, a taky jsem to tak nebral, ty spolužáci mně nepřipadali jiný než to... A fakt je že až do [ehh] protektorátu jsem si své - nebo tak, ne do protektorátu, do Mnichova - jsem si své- jako svůj - své židovství a problém s tím židovstvím vůbec neuvědomoval.“³⁸

V rozhovoru s V. J., z něhož pochází jediný slovenský úryvek v tomto článku, se pak znovu objevuje motiv *křivdy* plynoucí z napětí mezi nacionálně-státní a etnicko-náboženskou identitou, jež výše naznačuje A. B. Epizoda, kterou vypráví V. J., však tuto otázku otevírá v hlubších souvislostech:

„A:: (2) tá škola (.) ja, či som ju mala rada (1) to je veľká otázka, viete, pretože som začala či- cítiť to svoje židovstvo. Mali sme židovske náboženstvo a (.) už sa pozeral to je židovka, viete, ako by som takú pečať mala na sebe neviditeľnú, viete, hoci na mne nebolo vidieť, ale (.) ono sa to rozšírilo... [...] Vtedy som si uvedomila, že som židovka. Že čo je to-- Vtedy som si uvedomila, čo je to židovstvo. Pri tých útokoch.

Aj také malé dievča, a už si muselo uvedomiť, že...

Áno. Aj také malé dievča.

Uvedomovali ste si vtedy nejakú zvláštnu príslušnosť k nejakej komunite, alebo ste to jednoducho nechápali?

Nechápala som to, lebo som sa cítila, pri tom všetkom, že mama pochádzala z Maďarska, Slovenkou som sa cítila. Vďaka snad tej starkej ktorá ma vychovávala, lebo som slovensky rozprávala, aj:: v škole som sa Slovenkou cítila (.) a väčšinou som slovensky rozprávala. A (2,5) ešte aj v gymnáziu keď zača- keď na- nastali chvíle viete keď nastupoval Slovenský štát, ja som bola posledná (.) študentka vo zvolenskom g- židovka zvolenského gymnázia, tak a vtedy som sa ešte našeho profesora slovenčiny raz spýtala, tak (.) pán profesor teraz mi povedzte, čo som vlastne? (2) Tak, hovoria o židovstve, tak teraz som židovka alebo Slovenka? A nepekne hovoria o židovstve. (1) Tak či- možem ja

³⁸ Rozhovor Jana Jelínka s J. Š., dne 23. května 1997 v Praze. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 31795), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

sa cítit ako Slovenka? Keď o mne, lebo ja som to vtedy brala že náboženstvo židovské národnosti slovenskej. Áno, ty budeš vždy Slovenka, ty si vždy Slovenka, potľapkal ma. Ty si vždy Slovenka. (3) Ale [ech] (.) nebola to pravda (2) nebola to pravda. Človek je nie tým čím sa cíti, celkom.“³⁹

Poslední citovaná věta podle mého soudu velmi případně vystihuje podstatu pojmu *identita* v jeho sociologických souvislostech. Teoretická východiska nastíněná výše jsem v této části (spíše ilustrativním způsobem) doplnil pomocí empirického materiálu z VHA. Svůj text nyní uzavřu stručným pokusem o doplnění a rozvinutí některých teoretických aspektů této problematiky na základě konfrontace s vyjádřením kolektivních identit v autobiografickém vyprávění pamětníků.

* * *

„Človek není tím, čím se cítí,“ konstatuje s neskryvanou (a pochopitelnou) hořkostí narátorka V. J., citovaná v závěru třetího oddílu. Co zjistíme, když se na tuto větu podíváme podrobněji? Človek něčím („objektivně“) *jest* a něčím se („subjektivně“) *cítí*, přičemž hlediska zaujímaná jednotlivcem a jeho sociálním okolím nemusí vždy být ve vzájemném souladu. Právě toto je sociologicky velice zajímavé: jak je sebe-hodnocení člověka ovlivňováno jeho hodnocením ze strany druhých?⁴⁰ Jak zdůrazňuje Berger,⁴¹ naše identity se utvářejí „ve složitém předivě uznání a zneuznání“: v jazykově, interakčně i kulturně zakotvených procesech neustálé re-konstrukce. I orálněhistorické interview je takovým procesem, do něhož kromě identit respondenta vstupují také identity výzkumníka a výsledek je tak možno vnímat jako poměrně komplikovanou spleť projevování (či neprojevování) vzájemného uznání, respektu a „vycházení si vstříc“ – ostatně jako jakýkoliv dialog.

V návaznosti na výše představené teoretické přístupy k problematice identity si navíc můžeme všimnout, že samotný koncept identity se v různých ohledech ukazuje jako jakási „paradoxní“ souhra *totožnosti* a *odlišnosti*, kterou můžeme nahlédnout z hlediska jednotlivce i sociálního útvaru.⁴² Nejen identita jednotlivce, ale také identita skupiny (kolektivní identita) je často vyjadřována narativně – vyprávěním, které určitou skupinu na jedné straně charakterizuje z hlediska časové kontinuity (totožnost), na druhé straně vzájemně vymezuje hranice daných sociálních útvarů (odlišnost).

Tuto distinkci ještě můžeme alespoň v nástinu prohloubit, pokud ji analyticky uchopíme v rozměru *synchronním* a *diachronním*. *Diachronní totožnost* tak může být totožností v čase – stává se dimenzí „kolektivní paměti“ a základním prvkem stability skupiny v dynamice plynutí času, kterou bychom mohli vyjádřit obecným tvrzením: „V podstatných ohledech jsme stejní jako dříve.“ *Synchronní totožnost* oproti tomu můžeme rozumět náležitost určité skupiny (např. rodina) k rozsáhlejšímu sociálnímu

³⁹ Rozhovor Roberta Slováka s V. J., dne 29. května 1997 v Nitře. USC Shoah Foundation Visual History Archive (ID číslo rozhovoru 29893), dostupný v CVH Malach při Univerzitě Karlově v Praze.

⁴⁰ Srov. Erving GOFFMAN, *Stigma: Poznámky ke způsobům zvládnání narušené identity*, Praha 2003.

⁴¹ Peter L. BERGER, *Pozvání do sociologie*, Brno 2003.

⁴² Právě této rozporuplnosti v užití pojmu „identita“ a s tím spjatými potížemi při jeho teoretickém uchopení si všímá již zmíněný Ricœur, který tyto dimenze identity popisuje prostřednictvím pojmů *idem-* a *ipse-*identita.

útvary (národ, etnikum) jako jeho podmnožiny: „V podstatných ohledech jsme stejní jako (tito) druzí.“ Diachronní i synchronní totožnost se může stát diachronní nebo synchronní *odlišností* ve chvíli, kdy je namísto kontinuity zakoušen nebo zdůrazněn historický přelom, případně jinakost namísto vzájemné podobnosti.

Jako možné perspektivy pro další výzkum se nabízejí např. analýzy (kolektivních) identit v rozhovorech s pamětníky, které byly pořizeny v jiných jazycích,⁴³ vedle rozhovorů z VHA by bylo možno využít rozhovory z dalších archivů orálněhistorických či narativních interview. K novým a neotřelým přístupům by rovněž mohla směřovat kombinace kvalitativních (interpretativních) metod s některými technikami kvantitativní statistické analýzy.⁴⁴ Soustředit se můžeme i na sociolingvistické a interakční aspekty výzkumných rozhovorů jako dialogů mezi tazatelem a respondentem, ať už s využitím metod a technik konverzační analýzy, nebo takzvané členské kategorizační analýzy, která s problematikou každodenní praxe identity úzce souvisí.⁴⁵ V neposlední řadě by mohl zajímavé výsledky přinést pokus o srovnání narativní konstrukce kolektivních identit ve výpovědích židovských přeživších holocaustu a dalších skupin osob s obdobnou historickou zkušeností, ale perzekuovaných z odlišných důvodů (političtí vězni, Romové a Sintové), případně se svědectvími přeživších jiných genocid (Arménie, Kambodža či Rwanda). Uvedené náměty a možné směry dalšího bádání však v každém případě dalece přesahují úzce vymezené hranice mého příspěvku.

---

⁴³ VHA obsahuje 3 488 rozhovorů s osobami narozenými na území bývalého Československa, jež byly natočeny v různých evropských jazycích (mimo češtinu a slovenštinu).

⁴⁴ J. ELLIOTT, *Using Narrative*, s. 60–115.

⁴⁵ Stephen HESTER – Peter EGLIN, *Culture in Action: Studies in Membership Categorization Analysis. Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis*, Washington 2002; Stephen HESTER – William HOUSLEY, *Language, Interaction and National Identity: Studies in the social organisation of national identity in talk-in-interaction*, Aldershot 2002; Emanuel SCHEGLOFF, *A tutorial on membership categorization*, *Journal of Pragmatics* 39, 2007, s. 462–482.